

СЕКЦІЯ 3. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.923.2
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-3-16

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ГЛОБАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Бочелюк Віталій Йосипович,
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології

Національний університет «Запорізька політехніка»

vitalik.psyhol@ukr.net
ORCID 0000-0001-8727-3818

Мета. Стаття має на меті пояснення трансформації особистості як способу адаптації в умовах тривалої суспільної кризи. Пояснені специфічні умови розгортання індивідуальних психологічних криз на фоні поєднання постмодерної культури та проблем становлення українського суспільства.

Методи. Проаналізовані та узагальнені провідні теоретичні концепції та результати емпіричних досліджень українських вчених, що пояснюють особистісні трансформації як спосіб подолання життєвих труднощів.

Результати. Простежені три етапи еволюції наукових уявлень про особистісні трансформації в кризові етапи життя, що відповідають загальному соціально-історичному контексту розвитку: класичний, присвячений з'ясуванню негативних наслідків життєвих труднощів та можливостей їх конструктивного подолання; некласичний, коли криза постає як потенційно-корисний ресурс самовдосконалення та умова досягнення особистісної зрілості; постнекласичний, в якому криза є неминучим і повторюваним етапом життєвого шляху, що актуалізує внутрішні механізми смислової інтерпретації отриманого досвіду. Постмодерна культура та наукова парадигма потребує перегляду уявлень про особистість як суб'єкт соціальних відносин та свідомої діяльності, оскільки сам характер цих відносин та діяльності докорінно змінився.

Висновки. Обґрунтована думка, що ресурсні можливості для виникнення й подолання життєвих криз шляхом особистісної реорганізації закладені у природі кожної людини. На основі проведеного аналізу запропонований перелік завдань психологічної допомоги в ситуації життєвої кризи за вичерпаних адаптаційних ресурсів людини. Ці засоби забезпечують прогресивний розвиток і водночас профілактику особистісних деструкцій в кризовому середовищі. Шлях, що обирає кожна особистість для подолання власних переживань, визначає загальний поступ суспільства в подоланні глобальної кризи.

Ключові слова: *особистість, життєва криза, кризова ситуація, подолання, особистісний регрес, розвиток, психологічна зрілість.*

PERSONALITY TRANSFORMATION IN THE PERIOD OF GLOBAL SOCIAL-ECONOMIC CRISIS

Bocheliuk Vitalii Yosypovych,
Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Psychology
National University "Zaporizhia Polytechnic"

vitalik.psyhol@ukr.net
ORCID 0000-0001-8727-3818

Purpose. The article aims to explain the personality transformation as a way of adaptation in the conditions of a long-term social crisis. The specific conditions for the development of individual psychological crises are explained against the background of combining the postmodern culture and the problems of the Ukrainian society formation.

Methods. The main theoretical concepts and results of empirical researches of Ukrainian scholars are analyzed and summarized, explaining personal transformations as a way of overcoming life obstacles.

Results. Three evolution stages of the scientific representations of personal transformations in the periods of life crisis are traced, which correspond to the general socio-historical development context: the classical stage, devoted to establishing the negative consequences of life obstacles and the possibilities of addressing

them in a meaningful way; the nonclassical stage, when the crisis appears as a potentially useful resource of self-improvement and a condition for achieving personal maturity; the postnonclassical stage, in which the crisis is an inevitable and repetitive stage of life, which actualizes the internal mechanisms of conceptual interpretation of the experience gained. The postmodern culture and scientific paradigm require a rethinking of the personality as a subject of social relations and conscious activity, because the very nature of these relationships and activities has changed dramatically.

Conclusions. The idea is substantiated that resource opportunities for the emergence and overcoming of life crises through personal reorganization are laid in the nature of each person. On the ground of the conducted analysis, a list of tasks for psychological counseling is offered in the situation of a life crisis when the person's adaptive resources are exhausted. These means ensure the progressive development and, at the same time, the prevention of personal destruction in a crisis environment. The path chosen by each person to cope with their own experiences determines the general advancement of society in overcoming the global crisis.

Key words: *personality, life crisis, crisis situation, overcoming, personality regression, development, psychological maturity.*

Вступ

XX століття стало періодом розгортання глобальної антропологічної кризи у західній цивілізації. Її визначальними властивостями є втрата ціннісних та екзистенційних основ буття, відчуження людини від суспільства, від виробництва, врешті решт від самої себе. Світ постає хаотичним, ірраціональним, фрагментарним та невизначеним, що врешті призводить до зміни наукової парадигми. Постмодерна психологія шукає нові способи адаптації людини у рухливому світі без меж, де провідними орієнтирами є внутрішні.

В Україні ці глобальні процеси розгортаються в унікальних обставинах. Відхід від посттоталітарної ідеології та розбудова нових норм суспільної взаємодії виявилися складними та болісними, обтяженими революціями, потрясіннями, військовою агресією. Стрес триває роками, тому психологічні ресурси суспільства вичерпані. Слід розуміти, що наявні загрози для здоров'я людини (турбулентні соціальні трансформації, економічна та політична криза, інформаційно-емоційне перенавантаження) триватимуть ще довго (Князевич, Жаліло, 2015). У цих умовах особливо актуальне вивчення психологічних механізмів адаптації, що супроводжують життя людини в період глобальних потрясінь.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

На відміну від соціальних наук, психологія розглядає кризи в контексті індивідуального життєвого шляху людини. Трансформаційний потенціал кризових періодів докладно пояснений у працях класиків світової психології (А. Адлер, Л. Виготський, Е. Еріксон, Г. Олпорт, Р. Лазарус, К. Роджерс, В. Франкл та багато інших). При цьому зміни можуть мати двоїстий характер і призводити як до патологізації особистості, так і до її піднесення, виходу на нові рівні розвитку. Досягнення психологічної зрілості передбачає неодноразове проходження та подолання труднощів, кризових

ситуацій. Сутність цього положення виражена відомим висловом Ф. Ніцше «Все, що нас не вбиває, робить нас сильнішими». Однак в ситуації глобальної кризи ХХІ ст. суспільні настрої змінилися, і ця мудрість набула саркастичного продовження «...а також більш злими, цинічними, підлими та байдужими. Краще б вбило». Вочевидь, суспільство втомилося від кризи, а всі спроби заповнити екзистенційний вакуум виявились недостатньо вдалим.

Серед сучасних українських авторів проблему особистісних трансформацій в кризові періоди підіймають Т.М. Титаренко, П.П. Горностай, В.М. Заїка, П.В. Лушин та ін. (Горностай, 1998; Заїка, Моргун, 2016; Лушин, 2003; Титаренко, 2007). Проте динамічність та масштаб суспільних криз ставлять дослідників перед новими викликами. Серед не вирішених раніше частин загальної проблеми психологічної адаптації на особливу увагу заслуговує перебудова особистісних структур як реакція на зміну базових механізмів взаємодії в системі «людина – соціум».

Метою статті є пояснення трансформації особистості як способу адаптації в умовах тривалої суспільної кризи.

2. Результати та дискусії

Традиційні наукові погляди на подолання психологічних криз потребують уточнення в українських реаліях. Роками триває економічна криза, посилена суспільними протиріччями та конфліктами, загрозами особистій безпеці та добробуту. До загальних хвороб суспільства кризи додаються неодмінні життєві труднощі, що супроводжують життя будь-якої людини в будь-які часи – див. рис. 1. Очевидно, що адаптаційний потенціал в такому разі є обмеженим. В цих умовах знижується цінність прогресивних особистісних змін та трансформацій, натомість набуває цінності самозбереження та безпека (про що свідчать результати соціологічних опитувань) (Чепелева, 2016).

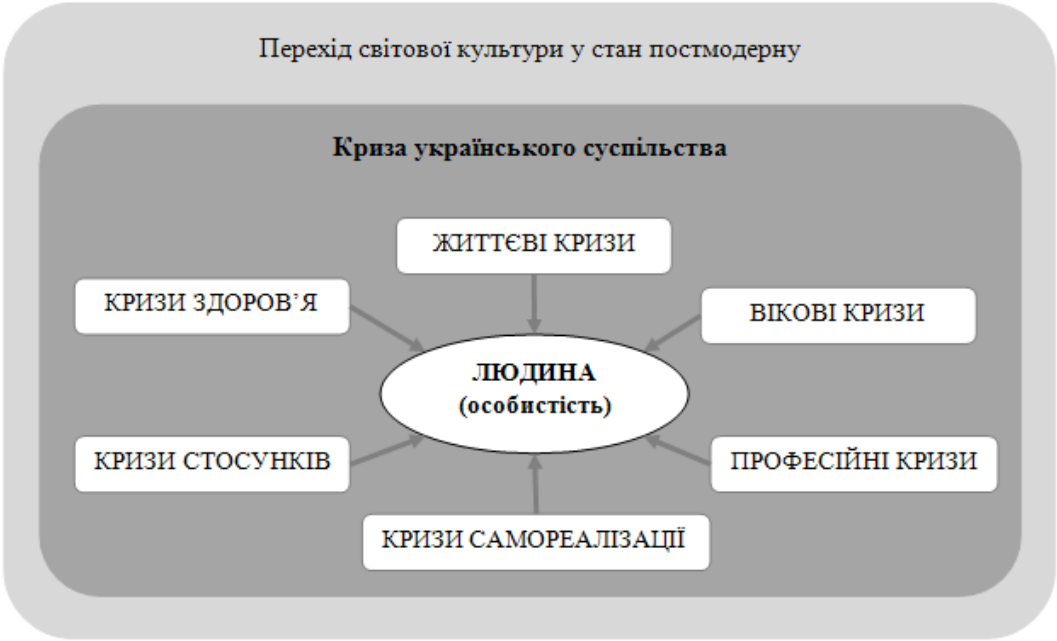

Рис. 1. Зовнішні умови розгортання індивідуальних психологічних криз

Поступовий та невпевнений рух суспільства до нових форм громадського та індивідуального життя досі не піддається точній концептуалізації. Ситуація ускладнена тим, що зміни способу життя, моделей поведінки, які сьогодні впроваджуються на всіх рівнях життєздійснення людини (на відміну від перевірених століттями традиційних зразків), не проходять достатньої апробації і часто не передбачають віддалених наслідків.

Вітчизняними вченими розроблено ряд авторитетних теорій, що пояснюють феноменологію життєвих криз та шляхи їх подолання. Одною з перших є психологія переживання Ф.Ю. Василюка (Василюк, 1984), присвячена аналізу критичних ситуацій, в яких суб'єкт зіштовхується з неможливістю реалізації необхідностей свого життя (стрес, фрустрація, конфлікт та криза). Типи критичних ситуацій відрізняються характером внутрішньої необхідності, як-от: а) задоволення вітальних потреб; б) реалізація мотивів та життєвих відносин; в) узгодженість і впорядкованість внутрішнього світу; г) реалізація цілісного життєвого задуму, самореалізація; д) активність, спрямована на подолання потреб. Вдале переживання критичних ситуацій забезпечує задоволення потреб і призводить до накопичення індивідуального досвіду подолання життєвих проблем. Наслідком «невдалого» процесу переживання є невроз, особистісний регрес та об'єктивна дезінтеграція поведінки (Василюк, 1984).

Є.О. Варбан уточнює, що кризу утворюють не тільки реальні обставини життя – проблеми, яких неможливо уникнути

і розв'язати за короткий час й звичним способом, але також їх сприймання й переживання людиною (фактор значущості опосередковує зовнішній вплив). Криза зумовлює перебудову різних підструктур особистості: емоційної сфери (психологічний дискомфорт, зниження здатності до вольових дій, переоцінка значущості деяких подразників і так далі); пізнавальної сфери (спрощення сприйняття, зниження когнітивних здібностей), сприйняття себе та свого життя; структури досвіду (руйнація старих звичок і заміна їх новими); мотиваційно-ціннісної спрямованості (інтереси, ідеали, переконання); смислу життя і ставлення до майбутнього. Все це порушує смислову відповідність свідомості і буття суб'єкта, призводить до змін у самосвідомості і Я-концепції особистості (Варбан, 2010).

О.Л. Вернік (2013) розглядає переживання у зв'язку з усвідомленим співвіднесенням суб'єктом зовнішньої ситуації та власного стану – переживання з'являється тільки тоді, коли стан суб'єкта не є звичайним. Успішне повернення особистості в «нормальний стан» досягається шляхом гармонійного включення відносин «Мій стан – Ситуація (подія)» в систему відносин «Я – Світ». Це передбачає зміну самої системи, пов'язану із породженням смислу. Неуспішними варіантами переживання криз є невключеність та конфліктна, «дисонансна» включеність (Вернік, 2013).

Внутрішні і зовнішні рольові конфлікти – суттєві складники життєвої кризи, є предметом досліджень П.П. Горностая.

Небажаним наслідком переживання життєвої кризи і неадекватного розв'язання рольового конфлікту вчений називає *особистісні дисгармонії*: особистісний інфантилізм (затримка в розвитку життєвих ролей); девіантна поведінка, що призводить до соціальної дезадаптації або сурогатних форм адаптації; в) дисгармонійність життєвого сценарію (поведінка, що є причиною життєвих невдач, віктимізація) (Горностаї, 1998).

В.М. Заїка переконує, що найефективнішим способом виходу із кризового стану є *прогресивна особистісна трансформація*. Автор використовує термін «ініціація», щоб означити кризу як випробування з метою отримання нового досвіду через самоздійснення. Ініціювання запускає процес саморозвитку й самовдосконалення, спонукає людину до змін і як наслідок подолання ознак кризовості (Заїка, 2006, 2015). На основі багатовимірної теорії особистості В.Ф. Моргуна розроблено ініціальну типологію особистості, яка налічує 15 типів, що мають специфічну практично-буттєву й екзистенційну спрямованість, відрізняються способами виходу із кризової ситуації (Заїка, Моргун, 2016). Представляють практичну цінність структуровані критерії особистісних трансформацій, що свідчать про гармонійне подолання кризової ситуації (табл. 1).

Таким чином, у кризових станах відбувається трансформація особистості, що зачіпає широке коло взаємозв'язків із світом, але передусім стосується самосвідомості: розуміння власного стану та потреб, усвідомлення свого місця у світі, взаємозв'язків з іншими людьми та явищами зовнішнього середовища.

Особливо чітко та яскраво сутність особистісного розвитку людини в контексті життєвої кризи розкриває І.С. Булах (2016): «Саме криза «примушує» особистість осмислити все, що відбувається в її житті, знайти в собі сили для прийняття важливих рішень, для узгодження міжособистісних взаємин, для здійснення морального вибору <...> дає їй можливість усвідомити власну траєкторію життя, побачити немов би новими очима набутий життєвий досвід з минулого, зануритися у ціннісне творення теперішнього й вільно та відповідально крокувати до майбутнього. Вирішення життєвої кризи завжди є кроком до просування вперед і вгору, до особистісного зростання, самовдосконалення й саморозвитку» (Булах, 2016: 62). В процесі цього саморозвитку, відродження особистості виділені важливі етапи:

1) Актуалізація особистісної автономії: людина стає більш незалежною від соціальних умов (оцінок та вимог, рефлексивних очікувань оточуючих, власних значущих

Таблиця 1

Критерії трансформації особистості під час подолання життєвої кризи

Когнітивні	Емотивні	Конативні	Соціально-психологічні
розширення когнітивної карти, розуміння свого внутрішнього стану.	включення досвіду переживання кризи у власний психічний світ	розвиток нових екологічних моделей поведінки.	безоціночне прийняття інших
вироблення ефективних схем існування, когнітивна гнучкість	стресостійкість	формування ініціального типу особистості.	розширення кола спілкування
переосмислення ієрархії життєвих цінностей.	вміння відреагування почуттів, емоційної розрядки	креативність, активізація творчих можливостей.	формування суспільного інтересу
формування адекватної самооцінки	навички самовладання, саморегуляції	розширення форм і засобів існування	поглиблення міжособистісних відносин
відповідальність за власний життєвий шлях	розвиток емпатії	продуктивна самореалізація	здатність до саморозкриття
підвищення рефлексивності	вміння вербалізувати свій емоційний стан.	формування індивідуального стилю життя.	орієнтація на людей
усвідомлення особистих змін та власної цінності	розвиток вольових якостей	підвищення якості життєдіяльності	формування установки «бути», а не «мати»

Примітка: автор таблиці В.М. Заїка (Заїка, 2015).

сподівань), діє самостійно, відчуває себе, свій «внутрішній голос»; окреслює та захищає границі власного особистісного простору.

2) Оновлений досвід стає поштовхом розвитку творчості, нових відкриттів, поглядів, інсайтів, розгортання продуктивної уяви.

3) Після пережитих кризових ситуацій людина починає сприймати життєвий світ і себе в ньому не ілюзорно, а більш чітко, правдиво, реально. Вона бачить і приймає власні недоліки й обмеження, бачить те ж саме в інших. Такий рівень досягнення реальності свідчить про особистісну зрілість.

Авторка підкреслює, що потенціал особистісного розвитку закладений у витоках кожної людини, так само як закладені ресурсні можливості для виникнення й переживання життєвих криз. Криза необхідна для продуктивного розвитку, оскільки саме вона підвищує суб'єктність людини, ієрархізує її цінності й цілі, накреслює нові смисли життя, оновлює життєвий простір існування, надає відчуття власного авторства у побудові життєвого шляху [1].

Такий позитивний та життєствердний прогноз безсумнівно корисний в практиці кризового консультування. Однак не слід забувати про зворотній бік проблеми. В результаті криз у психологічному просторі людини з'являються психологічні захисти, негативні емоції та агресивні реакції, розчарування тощо. Крім того, під час життєвої кризи посилюється чутливість до зовнішніх впливів. У ситуації відсутності позитивних зразків та конструктивних соціальних норм шлях виходу із кризи не обов'язково є вдалим (Булах, 2016).

В екофасилітаційному підході П.В. Лушина криза постає як перехід на новий рівень не тільки для особистості, але і для суспільства (Лушин, 2003). Перехідний період в Україні визначає переживання ситуації невизначеності: старі поняття про світ нашаровуються на нову реальність; в результаті психіка переходить в режим реагування «тут і зараз», оскільки будувати довгострокові плани важко або неможливо. Особистісні зміни визначені як системи психічних переходів, що відрізняються ознаками необоротності, малої передбачуваності і нелінійності в генеруванні нової ідентичності. У поясненні особистісних трансформацій автор використовує метафору імунної системи. «Імунна система» є центральною особистісною структурою, яка дозволяє особистості як відкритій системі зберігати свою цілісність за допомогою самоорганізації. Важлива подвійна спрямованість особистості: необхідність стабілізувати і одно-

часно дестабілізувати умови власного існування (Лушин, 2003).

Одною з найбільш відомих теорій є психологія життєконструювання Т.М. Титаренко, на основі якої розроблена перша в нашій країні цілісна концепція кризового консультування (Титаренко, 2007; Титаренко, Кочубейник, Черемних, 2014). Авторка представляє постмодерну парадигму, в контексті якої поступальний, еволюційний характер побудови особистістю себе і свого життя обов'язково чергується з кризовими, стрибкоподібними, революційними етапами розвитку. Вони необхідні, бо живлять потребу у зміні набору звичних практик побудови життя.

Окремого розгляду потребує теза про те, що «особистість перетворюється з іменника на дієслово». Існування особистості в трансформаційному світі не є даністю – це активний процес, що ніколи не зупиняється і не закінчується, в якому пошук власної ідентичності органічно поєднується з автономізацією, творенням особистісних меж. Постнекласична методологія привертає увагу до звичних, повсякденних життєвих ситуацій, до мінливого світу, «з яким особистість примудряється бути у діалозі, рухаючись з не меншою ніж він швидкістю» (Титаренко, Кочубейник, Черемних, 2014 : 26).

Специфічний механізм адаптації в умовах постмодерної соціальності описує нарративний підхід (Н.В. Чепелева, М.Л. Смутьсон, О.В. Зазимко та інші). Поведінка людини, ситуація, у якій вона опинилася (її інтерпретація як кризової), задаються світом значень, що трансклюються культурою та мовою. Саме вербалізація та означування реальності, заміщення її певними культурно-заданими схемами дозволяє не лише осмислювати, аналізувати й переживати певні події, але впорядковувати їх, творячи для себе психічну реальність, новий досвід (Чепелева, 2012). Через інтерпретацію й інтерналізацію текстів культури особистість формується як *дискурсивний суб'єкт* та врешті набуває здатності виражати себе у Я-тексті. Таким чином, людина постає як автор, оповідач, дослідник власного життя, що намагається віднайти у ньому сенс та порядок. Здатність виступати автором власного життя, вибудовувати його за культурно зумовленими, але все ж власними «сценаріями» є ключовою характеристикою зрілої особистості, здатної до самопроекування та самоздійснення. Розвинена особистість активно управляє власним смисловим простором. Вона здатна переосмислювати, переструктурувати набутий досвід згідно з мінливими обставинами, відповідно до життєвих планів та перспектив.

Для смислового простору особистості, що є результатом інтерпретації життєвого досвіду, характерна *подієва насиченість*, що визначається кількістю інтегрованих, осмислених та відображених в особистій історії подій (віх на життєвому шляху, що визначають його подальший напрям). Період життєвої кризи відтворюється у вербалізованому оповіданні собі про власне життя – так званому автонаративі. При цьому наративна модель передбачає відтворення певної історичної канви життя за законами творення оповіді. Одним з важливих принципів будови історії власного життя як неповторного та відкритого особистісного твору є *принцип несуперечливості*. Ця функція дозволяє людині відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про кризові та складні події життя у зовнішній смисловий простір, тим самим трансформувати їх у більш продуктивну історію. Таким чином відбувається узгодження травматичних фрагментів досвіду (Чепелева, Смульсон, 2012; Чепелева, 2012).

Н.І. Тавровецька розглядає опірність кризам через конструкт «життєва позиція». Її трансформації зачіпають імпліцитні базисні переконання, що конструюють життєвий досвід, відчуття екзистенційної наповненості (смиловтрата або знаходження нових життєвих сенсів), суб'єкт-об'єктні орієнтації, через які людина реалізує власну внутрішню активність (Тавровецька, 2018). Емпірично виділені типи життєвих позицій, які представляють стратегії загального життєздійснення: цілеспрямоване залучене життя; розчарованість, забезпечення власної психологічної безпеки; несформульоване очікування (переконання про справедливість і доброзичливість навколишнього світу, поєднане із знеціненням власного «Я»); установка на паразитування, перенесення відповідальності за власне життя на оточуючих; пасивно-споглядальна установка; креативне самоздійснення; компенсаторна незадоволеність, зосередженість на проблемах; безнадійно-нешасна життєва позиція (Тавровецька, 2018). Ми бачимо, що серед дорослих українців широко представлені як патерналістичні установки, так і активні й конструктивні Я-позиції.

На основі проведеного теоретичного аналізу та власного професійного досвіду ми склали перелік *завдань психологічної допомоги* в ситуації життєвої кризи на тлі суспільної кризи (за вичерпаних адаптаційних ресурсів):

– переосмислення подій та перешкод, що лежать в основі кризи, як набуття когнітивного досвіду та знань, стимулу для самовдосконалення;

– перебудова ціннісної ієрархії, оновлення життєвої мотивації;

– пошук смисложиттєвих орієнтирів;

– самопізнання і переструктурування Я-образу, переоцінка себе, власних ресурсів та можливостей;

– відновлення позитивної життєвої перспективи;

– формування відповідальності за події та результати власного життя, активної життєвої позиції;

– формування толерантності до невідомості;

– пошук ресурсного соціального середовища, що надає взірці ефективного подолання, а також довірливе та відкрите спілкування, підтримку та мотивацію;

– визначення та конкретизація соціальної ідентичності як опори для адаптації та формування нової самоідентичності;

– підкріплення відчуття самоефективності в значущій діяльності;

– рефлексія позитивних та негативних особистісних новоутворень, які формуються в результаті переживання та подолання життєвої кризи.

Ці ж напрями слугують профілактиці деформацій та регресу особистості в кризових переживаннях. Їх доцільно впроваджувати в психологічних службах ЗВО, медичних установ, виробничих та комерційних підприємств, в роботі з вимушеними переселенцями, особами похилого віку та іншими верствами населення, чутливими до суспільно-економічних змін. Зрештою, той шлях, що обирає кожна особистість для подолання власних кризових переживань, визначає загальний поступ суспільства в подоланні глобальної кризи.

Світ, у якому ми існуємо, інтенсивно і безперервно трансформується, тому класичні уявлення про особистість, її природу потребують перегляду. Цілісна, стабільна, детермінована особистість вочевидь буде неефективною у плинному та непевному суспільстві (Титаренко, Кочубейник, Черемніх, 2014). Як ми зазначали вище, зміст сучасної антропологічної кризи полягає у розриві зв'язків між особистістю та соціумом. Людина постмодерної культури вимушена існувати «поза системою», в транзитному, перехідному стані. Це вимагає перегляду звичної нам структури особистості як суб'єкта соціальних відносин та свідомої діяльності, оскільки сам характер цих відносин та діяльності докорінно змінився.

Висновки

У наукових уявленнях про особистісні трансформації особистості як спосіб адаптації до критичних ситуацій життя

простежується три етапи, що відповідають загальному соціальному контексту розвитку:

1) класичний, присвячений з'ясуванню негативних наслідків життєвих труднощів та можливостей їх конструктивного подолання;

2) неklasичний, коли криза постає як потенційно-корисний ресурс самовдосконалення та умова досягнення особистісної зрілості;

3) постнеklasичний, в якому криза є неминучим, повторюваним етапом життєвого шляху та суспільного устрою; вона актуалізує внутрішні механізми автобіографування та смислової інтерпретації отриманого досвіду.

Ці етапи не відмінюють один одного, а скоріше нашаровуються, зумовлюючи складну картину існування особистості, внутрішніх та зовнішніх джерел її розвитку в сучасному соціумі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булах І.С. Життєва криза як імпульс до самоціннісної траєкторії особистісного зростання людини. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2016. Вип. 3. С. 58–68.
2. Варбан Є.О. Життєва криза: поняття, концепції та прояви. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. 2010. Вип. 8. С. 120–133.
3. Василіук Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.
4. Вернік О.Л. Переживання як складова способу життя особистості в екологічно орієнтованому контексті. *Соціально-психологічні особливості особистості в умовах трансформації суспільства* : зб. матеріалів II міжнарод. науч.-прак. конф. (г. Макеевка, 28 янв. 2013). Макеевка : МЭГИ, 2013. С. 28–31.
5. Горностаї П.П. Криза як зміна життєвих ролей особистості. *Психологія життєвої кризи* / відп. ред. Т. М. Титаренко. Київ, 1998. URL: <http://gorn.kiev.ua/publ00.htm> (дата звернення: 02.06.2019).
6. Заїка В.М., Моргун В.Ф. Типологія життєвих криз та ініціальних тенденцій трансформації людини на основі багатовимірної теорії особистості. *Психологія і особистість*. 2016. № 2 (10) Ч. 2. С.29–44.
7. Заїка В.М. Типологічні моделі ініціювання особистісних трансформацій в умовах подолання кризових станів особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Луцьк, 2015. 20 с.
8. Князевич В.М., Жаліло Л.І. Необхідність державної соціально-психологічної адаптації населення України в сучасних умовах. *Інвестиції та інновації*. 2015. № 2. С. 32–35.
9. Лушин П.В. Психология личностного изменения : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01. Киев, 2003. 352 с.
10. Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами. *Украинское общество в европейском пространстве* / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. Киев: Ин-т социологии НАНУ, 2007. С.226–273.
11. Самопроєктування особистості у дискурсивному просторі : монографія / Н.В. Чепелева, М.Л. Смільсон, О.В. Зазимко, С.Ю. Гуцол та ін. ; за ред. Н.В. Чепелевої. Київ : Педагогічна думка, 2016. 232 с.
12. Тавровецька Н.І. Емпіричний аналіз змістових характеристик життєвої позиції особистості. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. Вип. 41. С. 345–359.
13. Тавровецька Н.І. Конструкти життєвої позиції особистості як опірність кризам життя. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. 2018. Том 14. Методологія і теорія психології. Вип. 1. С. 298–310.
14. Титаренко Т.М. Життєві кризи: технології консультування. У 2-х част. Київ : Главник, 2007.
15. Титаренко Т.М., Кочубейник О.М., Черемних К.О. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності. Київ : Міленіум, 2014. 206 с.
16. Чепелева Н.В. Самопроєктування особистості у контексті постнеklasичної психології. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». Острого : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 20. С. 17–26.

REFERENCES:

1. Bulakh, I.S. (2016). Zhytteva kryza yak impuls do samotsinnisnoi traektorii osobystisnoho zrostannia liudyny [Life crisis as an impetus to the self-value trajectory of personal growth of a person]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology*: Collection of scholarly papers of Kamianets Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, G.S. Kostiuk Instytute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Vols. 3), (pp. 58–68) [in Ukrainian].
2. Varban, Ye.O. (2010). Zhytteva kryza: poniattia, kontseptsii ta proiavy [The Life Crisis: Notions, Concepts and Manifestations]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology*: Collection of scholarly papers of Kamianets Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, G.S. Kostiuk Instytute of Psychology of the Academy of Psychological Sciences of Ukraine (Vols. 8), (pp. 120–133) [in Ukrainian].
3. Vasiliuk, F.Ye. (1984). *Psikhologiya perezhivania (analiz preodolenia kriticheskikh situatsii) [Psychology of empathy (analysis of overcoming the critical situations)]*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo Universiteta [in Russian].

4. Vernik, O.L. (2013). Perezhyvannia yak skladova sposobu zhyttia osobystosti v ekolohichno orientovanomu konteksti [Experiences as an integral part of a person's way of life in an environmentally oriented context]. *Sotsialno-psykhologicheskie osobennosti lichnosti v usloviakh transformatsii obshchestva – Socio-Psychological Special Features of Personality's in the Conditions of Society Transformation*: Proceedings of the Second International Scientific and Practical Conference (Makeevka, January 28, 2013). (pp. 28–31). Makeevka: MĖGI [in Ukrainian].
5. Hornostai, P.P. (1998). Kryza yak zmina zhyttevnykh rolii osobystosti [Crisis as a change in the person's roles of life]. T.M. Tytarenko (Eds.), *Psykhologia zhyttevoi kryzy – Psychology of Life Crisis*. Kyiv. Retrieved from <http://gorn.kiev.ua/publ00.htm> [in Ukrainian].
6. Zaika, V.M., & Morhun, V.F. (2016). Typolohia zhyttevnykh kryz ta initsialnykh tendentsiy transformatsii liudyny na osnovi bahatovymirnoi teorii osobystosti [Typology of life crises and initial tendencies of human transformation on the basis of the multidimensional theory of personality]. *Psykhologia i osobystist – Psychology and Personality*, 2 (10), 29-44 [in Ukrainian].
7. Zaika, V.M. (2015). Typolohichni modeli initsiuvannia osobystisnykh transformatsii v umovakh podolannia kryzovykh staniv osobystosti [Typological models of initiation of personality transformations in conditions of overcoming the personality crisis states]: *Extended abstract of candidate's thesis*. Lutsk : Lesya Ukrainka Eastern European NU [in Ukrainian].
8. Kniازهevych, V.M., & Zhalilo, L.I. (2015). Neobkhdnist derzhavnoi sotsialno-psykhologichnoi adaptatsii naselennia Ukrainy v suchasnykh umovakh [The necessity of the state social and psychological adaptation of the population of Ukraine in modern conditions]. *Investytstii ta innovatsii – Investments and Innovations*, 2, 32–35 [in Ukrainian].
9. Lushin, P.V. (2003). Psikhologia lichnostnogo izmenenia [Psychology of personal change]: *Candidate's thesis*. Kiev: G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the Academy of Psychological Sciences of Ukraine [in Russian].
10. Magun, V., & Rudnev, M. (2007). Zhiznennyye tsennosti naselenia: sravnenie Ukrainy s drugimi evropeiskimi stranami [Life values of the population: comparison of Ukraine with other European countries]. Ye. Golovakha, S. Makeeva (Eds.), *Ukrainskoe obshchestvo v evropeiskom prostranstve – Ukrainian Society in the European Space*. (pp. 226-273). Kiev: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Russian].
11. Chepeleva, N.V., Smulson, M.L., Zazymko, O.V., Hutsol, S.Yu. et al. (2016). *Samoproektuvannia osobystosti u dyskursyvnomu prostori [Self-projecting of the personality in a discursive space]*. N.V. Chepeleva (Eds.). Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
12. Tavrovetska, N.I. (2018). Empirychnyi analiz zmistovykh kharakterystyk zhyttevoi pozytsii osobystosti [Empirical analysis of the content characteristics of the person's attitude of life]. *Problemy suchasnoi psykhologii – Problems of Modern Psychology*: Collection of scholarly papers of Kamianets Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the Academy of Psychological Sciences of Ukraine (Vols. 41), (pp. 345-359) [in Ukrainian].
13. Tavrovetska, N.I. (2018). Konstrukty zhyttevoi pozytsii osobystosti yak opirnist kryzam zhyttia [Constructs of a person's life position as a resistance to life crises]. *Aktualni problemy psykhologii – Current Problems of Psychology*: Collection of scholarly papers of Kamianets Podilskyi National University named after Ivan Ohienko, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the Academy of Psychological Sciences of Ukraine (Vols. 14, Issue 1), (pp. 298-310) [in Ukrainian].
14. Tytarenko, T.M. (2007). *Zhyttevi kryzy: tekhnologii konsultuvannia [Life Crises: Technology of Counseling]* (Vols 1-2). Kyiv: Hlavnuk [in Ukrainian].
15. Tytarenko, T.M., Kochubeinyk, O.M., & Cheremnykh, K.O. (2014). *Psykhologichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoї sotsialnosti [Psychological practices of constructing life in conditions of postmodern sociality]*. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
16. Chepelyeva, N.V. (2012). Samoproektuvannia osobystosti u konteksti postneklasychnoi psykhologii [Self-projecting of personality in the context of post-nonclassical psychology]. *Naukovi zapysky. Psykhologia i pedahohika. Tematychnyi vypusk "Aktualni problemy kognityvnoi psykhologii" – Scholarly papers. Psychology and Pedagogics. Thematic issue "Actual problems of cognitive psychology"* (Vols. 20), (pp. 17-26). Ostroh : NU "Ostrozka academia" [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.06.2019.
The article was received 03 June 2019.